

Dariusz Klemantowicz

**AKTYWNOŚĆ GOSPODARCZA
JANA I KAZIMIERZA ARKUSZEWSKICH
JAKO PRZEDSTAWICIELI KAPITAŁU POLSKIEGO
NA TERENIE ŁODZI I KRÓLESTWA POLSKIEGO DO ROKU 1914**

Druga połowa XIX i początek XX w., to okres najbardziej dynamicznego rozwoju w dziejach Łodzi. Wzrost ten miasto zawdzięczało obok sprzyjającej polityki władz Królestwa Polskiego, głównie aktywności gospodarczej niemieckich, polskich i żydowskich przemysłowców oraz kupców. Jednakże, jak wynika z dotychczasowych badań, burżuazja polska miała ograniczony wpływ na rozwój ekonomiczny Łodzi. Polacy nie posiadali w tym czasie odpowiednich kapitałów oraz wykształcenia technicznego niezbędnego do prowadzenia dużych przedsięwzięć gospodarczych. Do końca XIX w. wśród przemysłowców polskich największy awans osiągnął właściciel farbiarni Aleksander Skrudziński, klasyfikowany w grupie przedsiębiorców zatrudniających 101–200 robotników¹.

Na początku XX w. wśród największych przemysłowców polskich na terenie Łodzi wyróżniali się bracia stryjeczni Jan i Kazimierz Arkuszewscy, właściciele fabryki maszyn, zaliczani – podobnie jak Skrudziński – do grupy dużych przedsiębiorców, zatrudniających 101–200 robotników. Ich kariera jako właścicieli zakładów maszynowych w Łodzi, a później w Lublinie², należy do wyjątkowych. Stąd zainteresowanie ich działalnością gospodarczą. Przed I wojną światową duży awans na terenie Łodzi zanotował także

¹ Klasyfikacja przedsiębiorstw na grupy patrz: D. Klemantowicz, *Przemysł metalowo-maszynowy w łódzkim okręgu przemysłowym w latach 1899–1914*, „Acta Universitatis Lodzianensis” 1995, Folia historica 52, s. 95. O przemysłowcach polskich w Łodzi por.: S. Pytlaś, *Skład narodowościowy przemysłowców łódzkich do 1914 r.*, [w:] *Dzieje Żydów w Łodzi 1820–1944. Wybrane problemy*, red. W. Puś i S. Liszewski, Łódź 1991, s. 74.

² Po przeniesieniu firmy do Lublina J. Arkuszewski wycofał swoje udziały, K. Arkuszewski został współwłaścicielem wraz z T. Łaskiewiczem (A. Kierek, *Łaskiewicz Teofil Emeryk (1869–1925)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 16, Wrocław 1971, s. 559).

właściciel tkalni mechanicznej Konstanty Walczak, który w 1913 r. zatrudniał 127 osób. Inni Polacy lokujący swoje kapitały w przemyśle sytuowali się wśród właścicieli drobnych (5–20 robotników) lub średnich przedsiębiorstw (21–100 osób). Do tych ostatnich na przełomie wieków należeli Bronisław Chojnowski (odlewnia i warsztaty mechaniczne), Kazimierz Żukowski (zakład mechaniczny i przędzalnia), Józef Kulisiewicz (zakład ślusarsko-mechaniczny), Antoni Urbanowski (zakład kamieniarsko- rzeźbiarski), Wacław Drozdowski (apretura) oraz Teodor Adamek (młyn parowy i skład mąki)³.

W prezentowanym artykule mam zamiar przedstawić aktywność gospodarczą J. i K. Arkuszeńskich od chwili założenia przez Jana firmy w Łodzi w 1889 r. do momentu wybuchu pierwszej wojny światowej zmieniającej sytuację polityczno-gospodarczą na terenie Królestwa Polskiego. Opisuując tę aktywność skupiłem się przede wszystkim na działalności przedsiębiorstwa funkcjonującego na terenie Łodzi w latach 1889–1911. Przedstawiłem także pozostałe inwestycje gospodarcze Arkuszeńskich w samej Łodzi i na obszarze Królestwa Polskiego, ukazując w pełni ich zaangażowanie i umiejętności. Analizując dzieje fabryki maszyn należącej do Arkuszeńskich zwróciłem szczególną uwagę na wyposażenie techniczne oraz wyższą kadre techniczną firmy.

Najważniejsze materiały wykorzystane w artykule, to archiwalia z Archiwum Państwowego w Łodzi, głównie z zespołu akt Starszego Inspektora Fabrycznego Guberni Piotrkowskiej, szczególnie ważnego podczas badania rozwoju fabryki w Łodzi w latach 1898–1910. Nie mniej ważne były zespoły: Towarzystwa Kredytowego m. Łodzi, Banku Handlowego w Łodzi i Rządu Gubernialnego Piotrkowskiego. Sięgnięto też do akt notariuszy łódzkich, do akt kancelarii K. Mogilnickiego i E. Trojanowskiego. W celu ustalenia genealogii Arkuszeńskich nieodzowne było wykorzystanie *Księgi Ludności Stalej m. Łodzi* oraz akt urodzeń i zgonów z kancelarii parafii Podwyższenia św. Krzyża w Łodzi. Sprawy dotyczące nieruchomości uzupełniono aktami z XX Wydziału Ksiąg Wieczystych Sądu Rejonowego w Łodzi.

Ze źródeł drukowanych przydatne okazały się spisy zakładów przemysłowych w opracowaniu W. E. Warzara za rok 1900/1901, polskie księgi adresowe przemysłu z lat 1904, 1905, 1907, 1910, 1911, 1913 oraz kalendarze: „Łodzianin” i „Czas” z lat 1893–1914.

Pomocne były także polskie herbarze szlacheckie oraz wychodzące w Łodzi polskie czasopisma: „Goniec Łódzki” (1898–1906) i „Rozwój” (1898–1914).

Spośród istniejących opracowań szczególnie przydatne były prace dotyczące historii Łodzi i Królestwa Polskiego autorstwa S. Pytłasa, I. Ihnatowicza,

³ S. Pytłas, dz. cyt., s. 75; zob. tenże, *Struktura łódzkiej burżuazji przemysłowej w drugiej połowie XIX wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1986, t. 47, s. 136.

K. Badziaka, B. Mikulca, a także monografia Łodzi do 1918 r. pod redakcją R. Rosina i prace W. Pusia⁴.

Bracia stryjeczni Jan i Kazimierz Arkuszeuwsy pochodzili z rodziny szlacheckiej (herbu Jastrzębiec) z Wielkopolski. Ich pradziad Jan był właścicielem Szyplowa. Jan Teofil Arkuszeuwski, syn Grzegorza Arkuszeuwskiego i Heleny Zarębskiej (wnuk Wincentego) urodził się 20 grudnia 1859 r. w Warszawie. Ożeniony z Joanną Tyrawską miał z nią dwóch synów (Mieczysława i Przemysława) i dwie córki (Danutę i najmłodszą z dzieci Stefanę). Najstarszy syn, Mieczysław, urodził się w 1898 r. i po śmierci ojca 24 grudnia 1929 r. przejął po nim majątek Lubiec w powiecie piotrkowskim⁵.

Z kolei Kazimierz Józef Arkuszeuwski urodził się 21 lutego 1870 r. w majątku Krubki (powiat nowomiński). Zmarł 2 lipca 1964 r. w wieku 94 lat w Szczecinie. Kazimierz był synem Teodozego i Natalii z Zagajewskich (wnukiem Wincentego). W 1895 r. ożenił się ze swoją kuzynką, siostrą Jana Arkuszeuwskiego – Jadwigą. Kazimierz i Jadwiga mieli dwóch synów i trzy córki. Najstarsza z rodzeństwa Helena urodziła się w 1896 r. w Warszawie. Dwa lata później (1898 r.) w Łodzi urodziła się Natalia. Pierwszy syn, Stanisław, przyszedł na świat w Krubkach w 1899 r., drugi, Janusz, w Łodzi (1902 r.). Najmłodsza – Jadwiga urodziła się już w Pilicy (powiat olkuski) w 1908 r.⁶

Firma J. Arkuszeuwskiego została założona w 1889 r. w Łodzi. Początkowo funkcjonowała jako biuro techniczne⁷, aby z czasem, w miarę rozwoju,

⁴ Z ważniejszych opracowań m. in.: K. Badziak, *Burżuazja łódzka w rewolucji 1905–1907*, [w:] *Rewolucja 1905–1907 r. w Łodzi i okręgu. Studia i materiały*, red. B. Wachowska, Łódź 1975; tenże, *Instytucje finansowo-kredytowe w Łodzi do I wojny światowej*, „Rocznik Łódzki” 1977, t. 23 (25); I. Ichnatowicz, *Przemysł łódzki w latach 1860–1900*, Wrocław 1965; B. Mikulec, *Przemysł Lubelszczyzny w latach 1864–1914*, Lublin 1989; W. Puś, *Dzieje Łodzi przemysłowej (Zarys historii)*, Łódź 1987; tenże, *Przemysł Królestwa Polskiego w latach 1870–1914. Problemy struktury i koncentracji*, Łódź 1984; S. Pytlaś, *Łódzka burżuazja przemysłowa w latach 1864–1914*, Łódź 1994; *Łódź. Dzieje miasta*, red. R. Rosin, t. 1, *Do 1918 r.*, Warszawa–Łódź 1980.

⁵ Archiwum Państwowe w Łodzi, *Księgi Ludności Stalej m. Łodzi*, ser. III [dalej – APŁ, KLS III], nr 1317, s. 246; Kancelaria Parafii pod wezwaniem Podwyższenia św. Krzyża [dalej – KPśwK], *Akta Urodzonych* [dalej – AU] za 1901 r., t. 2, nr 3402; tamże, *Akta Zmarłych za 1903 r.*, nr 937; *Herbarz Polski*, oprac. A. Boniecki, t. 1, Warszawa 1899, s. 53; *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, oprac. S. Uruski, t. 1, Warszawa 1904, s. 48; W. Arkuszeuwska, *Arkuszeuwski Jan Teofil h. Jastrzębiec (1859–1929)*, [w:] *Archiwum rodziny polskiej i obcej*, t. 3, *Ziemiańscy polscy XX wieku. Słownik biograficzny* [dalej – ARP], red. J. Leskiewiczowa, cz. 2, Warszawa 1994, s. 1.

⁶ APŁ, KLS III, nr 1121, s. 88; KPśwK, AU za 1898, t. 1, nr 1927; AU za 1902, t. 2, nr 6120; A. Arkuszeuwska, *Arkuszeuwski Kazimierz Józef (1870–1964)*, [w:] ARP, cz. 1, Warszawa 1992, s. 1–2.

⁷ „Łodzianin. Kalendarz informacyjno-adresowy” [dalej – „Łodzianin. Kalendarz”] na rok 1893 [Łódź] 1893.

Arkuszewscy herbu Jastrzębiec

Jan
XVIII w.

Wincenty x Helena Kaczanowska

Józef

Onufry

Teodozy * 1827 † 1909 x Natalia Zagajewska
* 1837 † 1876

Grzegorz * 1830 † 1903 x Helena Zarębska

Stanisław * 1857 † 1913
x Helena Bobrowska * 1857
† 1936Kazimierz * 1870 † 1964
x Jadwiga Arkuszewska
* 1868 † 1920Jan * 1859 † 1929
x Joanna Tyrawska
* 1871Wacław * 1866 † 1921 x Jadwiga
z von EitnerówJadwiga
* 1868
† 1920

Wanda	Zofia	Helena	Natalia	Stanisław	Janusz	Jadwiga	Mieczysław	Przemysław	Danuta	Stefania	Wanda	Leszek
	* 1895	* 1896	* 1898	* 1899	* 1902	* 1908	* 1898	* 1901	* 1905	* 1908		* 1897
	† 1978	† 1950	† 1987	† 1986	† 1966	† 1985	† 1972					† 1940

Opracował: Dariusz Klemantowicz

Znak:

* urodzony (a)
† zmarł (a)
x małżeństwo

przekształcić się w zakład ślusarski (zakład mechaniczny), a następnie, od 1903 r., w Fabrykę Maszyn J. Arkuszewski w Łodzi. W pierwszym okresie swego istnienia przedsiębiorstwo należało wyłącznie do J. Arkuszewskiego. W 1895 r. mieściło się przy ul. Wólczańskiej 198. Rok później J. Arkuszewski za sumę 4600 rb. stał się pełnoprawnym właścicielem nieruchomości nr hip. 1317 (nr rej. hip. 2974), znajdującej się przy nowo powstałej ulicy łączącej ulicę Nawrot i Przejazd, a równoległej do ul. Wodnej (ul. Św. Jadwigi 5 – Nowa 5). Ulica ta jeszcze na początku XX w. „stanowiła pole orne”⁸. Na tej posesji wzniesiono fabrykę zaprojektowaną w 1895 r. przez inż. arch. F. Chełmińskiego. Już w 1896 r. stanął murowany budynek parterowy, w którym mieściły się: duża ślusarnia, kuźnia, magazyny, kantor, biuro kreślarskie („rysownia”) i mieszkanie stróża. W podwórzu usytuowano murowaną studnię z „maszynią” do czerpania wody. Cały plac otaczało drewniane ogrodzenie. Wjazd do posesji odbywał się od ul. Przejazd. Łącznie wartość nieruchomości oceniano w tym czasie na 12 286 rb. 58 kop. (wartość samego placu o powierzchni 4708,8 m² wynosiła 2452 rb. 50 kop.)⁹.

Dynamiczny rozwój firmy nastąpił po powrocie K. Arkuszewskiego z Niemiec (od 1896 r.), gdzie przebywał on wraz z małżonką Jadwigą i jako inżynier-technolog pracował w zakładach przemysłu metalowego, nabywając tym samym cennego doświadczenia, które przydało się w jego dalszej działalności gospodarczej na terenie kraju¹⁰. Kazimierz zaraz po przyjeździe zaczął pracować w firmie swego stryjecznego brata J. Arkuszewskiego i w kwietniu 1896 r. otrzymał od niego wszelkie pełnomocnictwa uprawniające do wspólnego kierowania firmą¹¹.

W 1898 r. K. Arkuszewski został współwłaścicielem nieruchomości nr hip. 1317 a (nr rej. hip. 2662), graniczącej od wschodniej strony z posesją, na której znajdowała się firma „J. Arkuszewski” i w ten sposób jeszcze bardziej się z nią związał. Kazimierz został właścicielem nieruchomości w 1/3 części, Jan od 1896 r. w 2/3 (wartość nieruchomości szacowano na 6000 rb.)¹².

Przedsiębiorstwo „J. Arkuszewski”, składające się z fabryki i biura technicznego, było jedną z pierwszych w Królestwie Polskim i Cesarstwie Rosyjskim wytwórni instalacji centralnego ogrzewania. W fabryce wytwarzano aparaturę do centralnego ogrzewania, wentylacji, wodociągów, kanalizacji,

⁸ Sąd Rejonowy w Łodzi, *XX Wydział Ksiąg Wieczystych* [dalej – SRŁ, XX WKW], nr rp. 2974.

⁹ APŁ, *Towarzystwo Kredytowe m. Łodzi* [dalej – TKŁ], sygn. 2811, k. 20–25; *Rząd Gubernialny Piotrkowski*, sygn. 4980.

¹⁰ A. Arkuszewski, dz. cyt.

¹¹ SRŁ, XX WKW, nr rp. 2974.

¹² Tamże, nr rp. 2662.

pralni i kuchni parowych, łaźni, kąpeli, a także piece do stałego opalania, kamery dezynfekcyjne, suszarnie. Biuro techniczne podejmowało się instalacji wyżej wymienionych urządzeń, a w szczególności centralnego ogrzewania i wentylacji w gmachach publicznych, fabrykach, w dużych i małych domach oraz w poszczególnych oddzielnych mieszkaniach. Zakładało urządzenia przeciwpożarowe, wykonywało również odmglenia, odkurzania, wyciąg wiórów¹³.

Wraz z niezwyklejnym rozwojem przemysłu w Łodzi w drugiej połowie XIX i na początku XX w. wzmagala się na niespotykaną dotychczas skalę działalność budowlana¹⁴. Ta z kolei, przy uwzględnieniu coraz większego postępu techniki i cywilizacji, wpływała na rosnące zapotrzebowanie na nowoczesne sposoby ogrzewania mieszkań i budynków użyteczności publicznej, tzn. na urządzenia centralnego ogrzewania. Zapotrzebowanie to, oczywiście, nie ograniczało się do samej tylko Łodzi. Dlatego też, po kilku latach istnienia, firma miała już własne oddziały w większych miastach Rosji: Petersburgu, Moskwie, Kijowie, Odessie i Rostowie nad Donem¹⁵.

Jeszcze w 1897 r. J. Arkuszewski w swojej ślusarni zatrudniał zaledwie 16 robotników¹⁶. W następnym roku liczba zatrudnionych pracowników zwiększyła się już ponad trzykrotnie do 50, a wartość produkcji wynosiła 75 000 rb. (tab. 1). Do chwili wybuchu rewolucji 1905 r. wartość wytworzonych towarów oraz liczba pracujących w przedsiębiorstwie robotników stale wzrastała. W szczytowym okresie swego istnienia (w Łodzi), w latach 1903–1904, zatrudniano tu maksymalnie (w 1904 r.) 117 pracowników i osiągnęto ponad 100 000 rb. wartości wyprodukowanych urządzeń. W porównaniu z 1898 r. w roku 1904 zatrudnienie zwiększyło się ponad dwukrotnie, przy ok. 38% wzroście wartości produkcji¹⁷ (por. tab. 1).

¹³ *Spisok fabrik i zawodow jewropiejskoj Rossii*, oprac. W. E. Warz ar, Petersburg 1903, s. 301; *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim* [dalej – *Księga adresowa*] *na rok 1905*, oprac. L. Jeziorański, Warszawa 1905, nr 351; *Księga adresowa na rok 1906*, Warszawa 1906, nr 355; *Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim rok 1909* [dalej – *Przemysł fabryczny*], oprac. L. Jeziorański, Warszawa 1909, nr 356; *Przemysł fabryczny, rok 1910*, oprac. A. R. Sroka, Warszawa 1910, nr 368; *Przemysł fabryczny rok 1911*, Warszawa 1911, nr 1058.

¹⁴ W. Puś, *Dzieje...*, s. 45–58.

¹⁵ *Księga adresowa na rok 1905*, nr 351.

¹⁶ „Łodzianin. Kalendarz” na rok 1897, [Łódź] 1897.

¹⁷ Dane dotyczące liczby pracowników i obrotu rocznego w firmie „J. Arkuszewski” w Łodzi, zawarte w drukowanych spisach zakładów z lat 1905–1911, są zawyżone. Według nich w 1904–1905 r. liczba zatrudnionych wynosiła tu 200 osób, wartość produkcji sięgała miliona rb., a w latach 1908–1910 ok. 120 robotników i 600 000 rb. obrotu rocznego (zob. przyp. 13).

Tabela 1

Rozwój Fabryki Maszyn J. Arkuszeuwski w Łodzi w latach 1898–1910

Rok	Liczba robotników	%	Wartość produkcji w tys. rb.	%	Liczba KM	%
1898	50	100,0	75	100,0	6	100,0
1899	79	158,0	80	106,7	6	100,0
1900	90	180,0	93	124,0	6	100,0
1901	96	192,0	96	128,0	6	100,0
1902	93	186,0	104	138,7	6	100,0
1903	103	206,0	109	145,3	6	100,0
1904	117	234,0	104	138,7	6	100,0
1905	105	210,0	78	104,0	6	100,0
1906	95	190,0	75	100,0	6	100,0
1907	69	138,0	60	80,0	6	100,0
1908	63	126,0	64	85,3	6	100,0
1909	78	156,0	78	104,0	6	100,0
1910	86	172,0	83	110,7	6	100,0

Źródło: Archiwum Państwowe w Łodzi, Zespół Starszego Inspektora Fabrycznego Guberni Piotrkowskiej, sygn. 1044, mkf. 2246.

Pierwsze lata XX w. to okres dalszej rozbudowy budynków fabrycznych. Do 1902 r. przedsiębiorstwo składało się z placu i budynków fabrycznych, gospodarczych oraz mieszkalnych o łącznej wartości (plac plus budynki) ok. 34 200 rb. W trzech murowanych budynkach (parterowy, jednopiętrowy i dwupiętrowy) mieściły się przede wszystkim pomieszczenia biurowe i duża ślusarnia. Stojący od frontu, jednopiętrowy, murowany, niewielki dom był przeznaczony na magazyn. W nim znajdowało się też mieszkanie dla stróża. Kuźnia zajmowała niewielki drewniany budynek (parterowy)¹⁸.

Wydział Budowlany Rządu Gubernialnego Piotrkowskiego zatwierdził w 1903 r. J. Arkuszeuwskiemu plan budowy jednopiętrowego budynku na odlewnię żelaza, jednak projekt ten nigdy nie został zrealizowany¹⁹. Rok 1903 przyniósł kolejną zmianę w firmie. Do spółki z J. Arkuszeuwskim oficjalnie przystąpił K. Arkuszeuwski. Zmieniona została nazwa firmy z pierwotnej, istniejącej od 1889 r. „J. Arkuszeuwski, inżynier w Łodzi”, na Fabryka Maszyn J. Arkuszeuwski w Łodzi. Akt notarialny w sprawie nowo powstałej spółki został sporządzony w kancelarii notariusza Konstantego Mogilnickiego²⁰.

¹⁸ APŁ, TKŁ sygn. 2811, k. 30–70; SRL, XX WKW, nr rp. 2974.

¹⁹ „Goniec Łódzki” 1903, nr 184.

²⁰ Tamże, nr 31; S. Pytlas, *Skład...*, s. 75.

Okres rewolucji 1905–1907 r. przyniósł firmie znaczne obniżenie zarówno wskaźnika wartości wytworzonych towarów, jak i liczby zatrudnionych pracowników. Począwszy od 1905 r. wartość produkcji malała w porównaniu z rokiem 1904 o 34,7% (ze 104 000 do 78 000 rb.), w 1906 r. – o 38,7% (osiągając wartość produkcji z 1898 r. – 75 000 rb.) i wreszcie w 1907 r. obroty firmy osiągnęły najniższą wartość z lat 1898–1910 – 60 000 rb. (tab. 1). Podobnie jak w przypadku wielkości produkcji, następowało systematyczne obniżanie wskaźnika dotyczącego zatrudnionych robotników. W 1907 r. zatrudnienie w przedsiębiorstwie spadło w stosunku do 1904 r. aż 96% (tab. 1). W tym roku (1907) 2/3 zainstalowanych maszyn w fabryce nie pracowało²¹.

Tak znaczne zahamowanie rozwoju zakładu zostało spowodowane zmniejszeniem się zamówień na usługi i produkty firmy, wynikłym z kryzysowej sytuacji w jakiej znalazł się przemysł i społeczeństwo uwikłane w przedłużające się strajki i walkę polityczną podczas rewolucji 1905–1907 r.²² Dodatkowo bardzo ciężką sytuację mieszkańców Łodzi pogłębił zorganizowany pod koniec 1906 r. przez fabrykantów wielkich łódzkich przedsiębiorstw lokaut²³.

Kolejnym czynnikiem wpływającym na obniżenie liczby zamówień była zwiększająca się w Łodzi konkurencja. W 1905 r. oprócz firmy należącej do braci Arkuszewskich, instalacją i produkcją aparatury do centralnego ogrzewania, kanalizacji, wodociągów, wentylacji itp. zajmowała się również firma „J. Teepe” (ul. Piotrkowska 158), Łódzka Fabryka Wyrobów Metalowych (ul. Promenada 40) oraz biura techniczne należące do Behnke Roberta (ul. Miłsza 33), Jana Künzla (ul. Wólczańska 206/8) oraz biuro Bronisława Stamirowskiego i Władysława Makarczyka (ul. Nawrot 13)²⁴.

Stopniowe bogacenie się braci Arkuszewskich wpływało na dokonywanie przez nich nowych inwestycji w celu dobrego ulokowania nagromadzonych kapitałów. Ważną formą tej lokaty było nabywanie nieruchomości i majątków ziemskich. Arkuszewscy stopniowo wykupywali wolne działki w pobliżu posesji, na której stała ich fabryka. W 1899 r. zakupili nieruchomość (nr hip. 1294 d) graniczącą od północy z fabryką, przy ul. św. Jadwigi 7 (ul. Nowa 7), za sumę 3500 rb. Tak samo jak w przypadku wcześniej nabytej nieruchomości (nr hip. 1317 a), J. Arkuszewski był właścicielem 2/3, a K. Arkuszewski 1/3 części nowo zakupionej nieruchomości²⁵. Spis

²¹ APŁ, Zespół Starszego Inspektora Fabrycznego Guberni Piotrkowskiej [dalej – SIFGP], sygn. 1044, k. 39.

²² „Rozwój” 1906, nr 252.

²³ Na temat lokautu w Łodzi zob. K. Badziak, *Lokaut łódzki (XII 1906 – V 1907). Wybrane problemy*, Łódź 1975.

²⁴ *Księga adresowa* na rok 1906, nr 5066–5068 i nr 5071–5072.

²⁵ SRŁ, XX WKW, nr rp. 2742.

nieruchomości, zamieszczony w kalendarzu „Czas” na rok 1904 informuje o posiadaniu przez J. i K. Arkuszewskich już pięciu nieruchomości: przy ul. Nowej 5 (nr hip. 1317), ul. Nowej 7 (nr hip. 1294 d), ul. Przędzalnianej 4 (nr hip. 1317 a), ul. Przędzalnianej 6 (nr hip. 1294 a) oraz przy ul. Widzewskiej 119 (nr hip. 1094 a)²⁶. Jednak żadna z nich nie stała się mieszkaniem i nie została wykorzystana do zbudowania siedziby dla jej nowych właścicieli. Jan w czasie swojego pobytu w Łodzi mieszkał m. in. w kamienicach czynszowych przy ul. Widzewskiej 78, ul. Ewangelickiej 17, ul. Benedykta 17 i ul. Dzielnej 41²⁷. Natomiast Kazimierz w kamienicy przy ul. Nawrot 13, ul. Widzewskiej 70, ul. Dzielnej 37²⁸.

Mówiąc o działalności gospodarczej J. Arkuszewskiego należy wspomnieć o jego zaangażowaniu m. in. w zakup „Pieskowej Skały” i udziale w Stowarzyszeniu „Ziarno”. W 1903 r. majątek – zamek „Pieskowa Skała”, znane uzdrowisko lecznicze, został wystawiony na licytację. Dzięki gorliwości inicjatorów jego kupna to „prastare zamczysko” zostało uratowane i urządzono w nim „wzorowe letnie mieszkania”. Początkowo zawiązano Spółkę „Pieskowa Skała” zamienioną później na Towarzystwo „Zamek Pieskowa Skała”. Kupiony za sumę 65 000 rb. majątek ziemski miał 400 mórg ziemi, w tym 280 mórg nieźle zachowanego lasu. Wśród udziałowców z Łodzi, oprócz J. Arkuszewskiego (udziały – 500 rb.) do spółki należeli m. in.: Zofia Kinderman, dr Antoni Rząd, dr Stefan Rontaler, Franciszek Chełmiński, Maurycy Sprzączkowski (wszyscy po 250 rb.), Jan Skrzycki i in.²⁹ W tym samym 1903 r. powstało Stowarzyszenie spóżywców „Ziarno”. J. Arkuszewski na zebraniu 26 kwietnia został wybrany na zastępcę w jego zarządzie. Niestety po niepełnym roku istnienia Stowarzyszenie upadło. Przyczyn tego należało szukać m. in. w wadliwej obsłudze sklepów³⁰.

Chęć uzyskania niskoprocentowego kredytu oraz możliwość korzystnego ulokowania nagromadzonych kapitałów przyczyniły się do zakładania przez przemysłowców i sfery kupieckie różnego rodzaju instytucji kredytowo-finansowych. Piastowanie pewnych stanowisk dawało jeszcze dodatkową możliwość uzyskiwania znaczących dochodów. W powstałym w 1904 r. Łódzkim Handlowo-Przemysłowym Towarzystwie Wzajemnego Kredytu pierwszym prezesem został J. Arkuszewski, który pozostawał nim przez wiele lat³¹. Dominowali tam polscy przedstawiciele drobnego i średniego

²⁶ „Czas. Kalendarz informacyjno-adresowy” [dalej – „Czas. Kalendarz”] z lat 1900–1914, [Łódź] 1899–1913.

²⁷ Tamże.

²⁸ Tamże.

²⁹ „Goniec Łódzki” 1903, nr 76, 173, 253.

³⁰ Tamże, nr 103.

³¹ „Czas. Kalendarz”, z lat 1904–1911, [Łódź] 1903–1910.

przemysłu. Dość duże były udziały członkowskie – 213 100 rb. i wkłady – 711 100 rb. (1913 r.)³².

J. Arkuszewskiego wybrano także, na zebraniu ogólnym 16 kwietnia 1903 r., do komitetu nadzorczego innej instytucji kredytowej – Towarzystwa Kredytowego m. Łodzi (Miejskie Towarzystwo Kredytowe)³³. Wcześniej próbował on dwukrotnie skorzystać z pożyczek tego Towarzystwa. W obu przypadkach zabezpieczeniem była hipoteka nieruchomości, na której mieściła się jego firma. Pierwszy raz w 1896 r. prosił o udzielenie pożyczki w wysokości 8000 rb. Ze względu na wartość nieruchomości postawionej pod zastaw (12 286 rb. 58 kop.) otrzymał kredyt w wysokości 1/4 części wartości nieruchomości – 3100 rb. W aktach Towarzystwa Kredytowego m. Łodzi brakuje jakichkolwiek danych o jej przyjęciu, co może świadczyć o tym, że po prostu nie została wykorzystana³⁴. Ponownie (w 1902 r.) prosił o pożyczkę, tym razem 15 000 rb. Dyrektor Towarzystwa w odpowiedzi przyznał mu 12 500 rb. Suma ta została przyjęta i rozłożona na 28 i 1/2 raty do roku 1929. W rzeczywistości została spłacona już w 1926 r.³⁵ Ze znaczniejszej pożyczki J. Arkuszewski skorzystał z Banku Handlowego w Łodzi. W 1907 r. otrzymał z tego źródła 75 000 rb.³⁶

Drugi ze stryjecznych braci Kazimierz Arkuszewski, już bez współdziałania Jana, rozpoczął swoje większe inwestycje w roku 1906, nabywając majątek z pałacem w Pilicy koło Olkusza (gubernia kielecka) po śmierci jego dotychczasowego właściciela Zdzisława Puchały. Dobra w Pilicy obejmowały powierzchnię 1680 ha³⁷. Nabycie majątku daleko poza Łodzią mogło być spowodowane, prócz kwestii czysto finansowych, również niebezpieczną sytuacją w samym mieście. Kazimierz, podobnie jak Jan, brał aktywny udział w życiu politycznym Królestwa Polskiego. Był członkiem-założycielem Polskiej Macierzy Szkolnej³⁸. Obaj bracia czynnie angażowali się w prace tej instytucji na terenie Łodzi i byli kandydatami na delegatów do I Dumi. Należeli wraz z przemysłowcem W. Morsztynkiewiczem i innymi do kierownictwa Narodowej Demokracji w Łodzi. Dwa razy usiłowano zabić K. Arkuszewskiego, ocalał tylko dzięki pomocy robotników z fabryki³⁹. Nieobecność w Łodzi 15 października 1906 r. zaoszczędziła państwu Jadwidze i Kazimierzowi Arkuszewskim nieprzyjemności, które mogły wyniknąć

³² „Więstnik Finansow, Promyszlennosti i Targowli” 1913, s. 340–341; S. Pytlas, *Łódzka...*, s. III; K. Badziak, *Instytucje...*, s. 103.

³³ „Goniec Łódzki” 1903, nr 95.

³⁴ APŁ, TKŁ, sygn. 2811, k. 1–29.

³⁵ Tamże, k. 30–152.

³⁶ APŁ, *Bank Handlowy w Łodzi*, sygn. 524, mkf 120 864, k. 214.

³⁷ J. Wiśniewski, *Historyczny opis miasta Pilicy*, Marjówka 1933, s. 10–11.

³⁸ S. Kozicki, *Historia Ligi Narodowej (okres 1887–1907)*, Londyn 1964, s. 256.

³⁹ S. Pytlas, *Łódzka...*, s. 158; K. Badziak, *Burżuazja...*, s. 77; A. Arkuszewski, dz. cyt., s. 2.

podczas rewizji jakiej dokonała policja i wojsko w ich mieszkaniu. Zabrano wówczas dokumenty należące do Polskiej Macierzy Szkolnej (ustawę, deklarację)⁴⁰.

Bandytyzm panujący w Łodzi w czasie trwania rewolucji 1905–1907 r. nie ominął też bezpośrednio i firmy. 15 listopada 1906 r. o godzinie dziewiątej rano przy zbiegu ulicy Przejazd i Nowej (w pobliżu fabryki) buchalter firmy Arkuszewskich Witold Szantyr został napadnięty przez dwóch nieznajomych napastników uzbrojonych w rewolwery. Buchalter został zmuszony do oddania 250 rb. gotówką i przekazów bankowych na 11 000 rb.⁴¹

Po nabyciu majątku w Pilicy Kazimierz przystąpił do jego uprzemysłowienia. Uruchomił istniejącą tu dawniej fabrykę krochmalu „Pilica”. Zatrudniała ona w latach 1908–1909 od 14 do 16 robotników i osiągała 15 000 rb. rocznego obrotu. Zbudował ponadto fabrykę słoju, drożdżownię, tartak i młyn. Fabryka słoju dawała zatrudnienie 17 robotnikom, przy 70 000 rb. obrotu rocznego (1908–1909) i była wyposażona w silnik naftowy o mocy 8–10 KM⁴². Drożdże produkowane w Pilicy przed pierwszą wojną światową były sprzedawane m. in. w Łodzi w sklepie należącym do byłego buchaltera (firmy Arkuszewskich) W. Szantyra, przy ul. Przejazd 52⁴³.

Niemalże zyski osiągał Kazimierz po wejściu do grupy łódzkich przemysłowców (początkowo K. Arkuszewski, E. Heiman, T. Meyerhoff, Z. Richter, później także A. Daube, C. Eisenbraun, W. Hordliczka, E. Leonhardt i D. Tempel), która to grupa w 1909 r. uzyskała koncesję na dzierżawę (na 10 lat, do 1 kwietnia 1920 r.) łódzkiej gazowni. Dywidenda i superdywidenda w 1911/1912 r. wyniosły 45 500 rb. Niestety ze względu na rozłam wśród akcjonariuszy władze miejskie już 1 kwietnia 1913 r. zerwały umowę⁴⁴.

Zaangażowanie Arkuszewskich w różne formy działalności gospodarczej nie spowodowało zaniedbań w prowadzeniu firmy w Łodzi. Po okresie zastoju, od 1907 r. przedsiębiorstwo stopniowo wychodziło z kryzysu i osiągnęło stały wzrost produkcji, a od 1909 r. także i zatrudnienia. Wartość towarów wyprodukowanych w 1910 r. wzrosła do 83 000 rb. i tym samym w stosunku do kryzysowego roku 1907 nastąpił 24% przyrost produkcji (w porównaniu z 1898 r. o 4% – tab. 1). Liczba zatrudnionych pracowników wynosiła w 1910 r. 86 osób. W porównaniu z rokiem 1907 wzrosła o 34, a z 1898 o 72% (tab. 1). Kilka lat przed pierwszą wojną światową (w 1910 r.) K. Arkuszewski zrealizował swoją największą inwestycję

⁴⁰ „Rozwój” 1906, nr 230.

⁴¹ Tamże, nr 255.

⁴² *Przemysł fabryczny* rok 1909 i 1910.

⁴³ „Rozwój” 1913, nr 284.

⁴⁴ S. Pytlas, *Łódzka...*, s. 71–72.

w przemyśle maszynowym. Będąc nadal współwłaścicielem Fabryki Maszyn J. Arkuszewski w Łodzi przystąpił do spółki z T. Laśkiewiczem w firmie Zakłady Mechaniczne E. Plage i T. Laśkiewicz w Lublinie, wytwarzającej na dużą skalę kotły parowe (o niskim i wysokim ciśnieniu – do 10 A) „dla urządzenia” gorzelni, rektyfikacji, krochmalni, cementowni, drożdżowni, cukrowni, kuchni wojskowych oraz maszyny do wyrobu cegły⁴⁵.

Odbiorcami znacznej części produkcji fabryki byli przedsiębiorcy rosyjscy, z przemysłem stoczniovym Petersburga na czele.

Zainwestowanie przez K. Arkuszewskiego w firmę w Lublinie, która poprzez rynki zbytu silnie związała się gospodarczo z Rosją, w znacznej mierze zadecydowało o losach zakładu w Łodzi. W 1911 r. J. i K. Arkuszewscy sprzedali swoją fabrykę przy ul. Nowej 5 wraz z przyległą nieruchomością (placem) przy ul. Przędzalnianej 4 Rudolfowi Planerowi za sumę 40 200 rb. (nieruchomość z fabryką za 34 200, a przyległy do niej plac za 6000 rb.). Sprzedaż nie obejmowała urządzeń i maszyn będących na wyposażeniu przedsiębiorstwa. Planer od 1 października 1911 r. stał się praktycznie właścicielem obu nieruchomości z zastrzeżeniem, że do 1 stycznia 1912 r. magazyn wraz z domkiem mieszkalnym stojącym tuż przy ul. Nowej 5 pozostanie do dyspozycji Arkuszewskich⁴⁶.

Fabryka Maszyn J. Arkuszewski w Łodzi w okresie swojego istnienia zyskała dużą popularność. Ceniono braci Arkuszewskich jako dobrych fachowców. Na posiedzeniu zarządu Łódzkiego Oddziału Towarzystwa Higienicznego w Warszawie w listopadzie 1903 r. zwrócono się do firmy „J. Arkuszewski” z prośbą o opracowanie szczegółowych planów odpowiedniego typu „kąpeli ludowych” w powiecie łaskim. J. Arkuszewski wraz z doktorami: Adolfem Krusche, Sewerynem Sterlingiem i Karolem Jonscherem był członkiem delegacji wysłanej do Pabianic w celu zbadania i udzielenia wskázówek dotyczących szpitala miejskiego⁴⁷.

Dużym zainteresowaniem w Łodzi cieszyła się Wystawa Higieniczno-Spożywcza z 1903 r. Gazeta „Rozwój” oceniając wyroby różnych firm łódzkich potępiła przedsiębiorców produkujących „tandetę” (w większości nie uczestniczących w wystawie) i przeciwstawiła im fabrykantów, rzemieślników, kupców i inżynierów „pracujących uczciwie”, do których poza wielką firmą Tow. Akc. Ludwika Grohmana zaliczano przemysłowców J. i K. Arkuszewskich. Korespondent „Gońca Łódzkiego” kilkakrotnie, relacjonując przebieg Wystawy, bardzo wysoko oceniał pawilon J. Ar-

⁴⁵ B. Mikulec, dz. cyt., s. 115; A. Kierek, dz. cyt.; ogłoszenie nr 27 (*Przemysł i handel Królestwa Polskiego*, opr. A. R. Sroka, Warszawa 1914); zob. *Przemysł fabryczny*, rok 1909, nr 405; *Przemysł i handel...*, 1912, nr 1105; 1914, nr 1159.

⁴⁶ SRŁ, XX WKW, nr rp. 2974; APŁ, *Akta Notariusza* [dalej – AN] Trojanowskiego, nr rp. 6444/1911 r.

⁴⁷ „Rozwój” 1903, nr 145 i 296.

kuszeuwskiego z różnego rodzaju aparatami służącymi do centralnego ogrzewania i wentylacji. Dużą uwagę ze względu na charakter wystawy zwrócono tu na szafkę parową, służącą do ogrzewania jedzenia, urządzenie do mycia butelek i samowar dostarczający w sposób ciągły wrzącą wodę⁴⁸. „Za wybitną działalność na polu swej specjalności” J. Arkuszeuwski na Wystawie Higieniczno-Spożywczej otrzymał złoty medal⁴⁹.

Urządzenia wykonywane w zakładzie Arkuszeuwskich były instalowane w wielu domach i obiektach użyteczności publicznej Łodzi i poza nią, m. in. w szpitalu dla nerwowo i psychicznie chorych w Kochanówce koło Łodzi, szpitalu dziecięcym przy ul. Rokicińskiej im. Anny Marii i w pałacu Herbsta (róg ul. Przędzalnianej i św. Emilii)⁵⁰. Produkowaną przez firmę aparaturę do centralnego ogrzewania i wentylacji charakteryzował wysoki poziom jakości.

Prace na terenie Cesarstwa Rosyjskiego były wykonywane głównie przez oddziały przedsiębiorstwa rozmieszczone w kilku większych miastach Rosji, np. w przypadku instalacji centralnego ogrzewania, wentylacji i kanalizacji w trzypiętrowym budynku szkoły w Jekatierinodarze (1900 r.). Za wykonaną pracę pobrano wtedy 11 750 rb.⁵¹

Według ogłoszenia reklamującego przedsiębiorstwo w 1905 r. firma wykonała do tego czasu, od chwili jej powstania, „z górą” 1000 instalacji⁵².

Po sprzedaży fabryki w Łodzi J. Arkuszeuwski wycofał się do zakupionego ok. 1908 r. majątku Lubiec (1400 ha) w powiecie piotrkowskim. Zmodernizował go i z czasem zorganizował tam duże gospodarstwo rybne, kopalnię torfu oraz wytwórnię papy. W 1913 r. otrzymał w spadku po stryjecznym bracie Aleksandrze majątek Stróża koło Częstochowy (powiat noworadomski)⁵³. W Stróży rozwijał istniejącą tu od 1876 r. fabrykę krochmalu. Przed wojną (1913 r.) zatrudniała ona 7 robotników i produkowała towary za 12 000 rb. (miała na wyposażeniu silnik o mocy 12 KM). W osadzie Piła-Lubiec funkcjonowała (w 1913 r.) należąca do Jana fabryka papieru⁵⁴. Nadal pozostawał w radzie (1912 r.) Łódzkiego Handlowo-Przemysłowego Towarzystwa Wzajemnego Kredytu, a od założenia w 1910 r. Banku

⁴⁸ Opinia o Wystawie Higieniczno-Spożywczej z „Rozwoju” („Goniec Łódzki” 1903, nr 13; także nr 9 i 14.

⁴⁹ Tamże, nr 21.

⁵⁰ „Czasopismo Lekarskie” 1906, nr 5; o szpitalu w Kochanówce por. S. Pytlaś, *Powstanie i działalność szpitala w latach 1902–1918*, [w:] *Szpital dla nerwowo i psychicznie chorych im. dra med. Józefa Babińskiego w Łodzi 1902–1987 (dawna „Kochanówka”)*, Łódź 1988.

⁵¹ APŁ, AN *Mogilnickiego*, nr rp. 1298/1900 r.

⁵² Ogłoszenie nr 410 (*Księga adresowa*, na rok 1905).

⁵³ W. Arkuszeuwska, dz. cyt.; w okresie międzywojennym ok. 500 ha (D. Zaroszyć, *Wykaz właścicieli ziemskich dawnego województwa łódzkiego*, Warszawa 1991, s. 25.

⁵⁴ APŁ, SIFGP, sygn. 2356, mkf 4499, k. 270; *Przemysł i handel...*, 1914, nr 6221.

Towarzystw Spółdzielczych w Warszawie także i w radzie tej instytucji kredytowo-finansowej. Bank w Warszawie dysponował 2 mln rb. kapitału akcyjnego⁵⁵.

O wiele intensywniej pod względem gospodarczym działał w tym czasie Kazimierz Arkuszewski. Sprzedaż fabryki w Łodzi nie oznaczała jej całkowitej likwidacji. Wręcz przeciwnie. Firma pod zmienioną nazwą „Arkuszewski K. i Ska” została przeniesiona (w 1911 r.) do Lublina i funkcjonowała przy Zakładach Mechanicznych E. Plage i T. Laśkiewicz. Współwłaścicielem firmy, tak samo, jak w przypadku tego drugiego przedsiębiorstwa obok K. Arkuszewskiego był T. Laśkiewicz. Przedsiębiorstwo utrzymało dotychczasowy profil swojej działalności, zachowując również swoje przedstawicielstwa na terenie Rosji, a w Królestwie Polskim przeniósł swoje biuro w Łodzi na ul. Mikołajewską 37 i utworzyło nowe w Warszawie. Z czasem firma „Arkuszewski K. i Ska” stała się zapewne częścią zakładów „E. Plage i T. Laśkiewicz”⁵⁶.

Przed wybuchem pierwszej wojny światowej Zakłady Mechaniczne w Lublinie otrzymały duże zamówienie od Towarzystwa Rosyjskich Fabryk Artyleryjskich na dostawę kotłów montowanych na okrętach wojennych. Automatycznie w stosunku do 1910 r. wzrosło w fabryce zatrudnienie z 300 do 450 osób (o 50%), wartość wytworzonych towarów sięgała 1 mln rb. (w 1910 r. obrót wynosił od 700 000 do 1 mln rb.). Moc maszyny parowej zainstalowanej w zakładzie zwiększyła się z 70 do 190 KM (o 171,4%)⁵⁷.

W Lublinie Kazimierz poza inwestycjami w branży maszynowej, w 1913 r. ulokował swoje kapitały w przemyśle spożywczym. Założona w 1909 r. fabryka krochmalu należąca pierwotnie do Józefa Chuchrowskiego, Stanisława Eustachiewicza, T. Laśkiewicza i Czesława Rodkiewicza została przekształcona (w 1913 r.) w Towarzystwo Akcyjne z kapitałem zakładowym w wysokości 450 000 rb. Wśród założycieli nowopowstałego towarzystwa znaleźli się: K. Arkuszewski, J. Chuchrowski, T. Laśkiewicz i Bronisław Edward Lilpop. Fabryka krochmalu w Lublinie w 1913 r. zatrudniała 100 robotników, wytwarzała towary za 400 000 rb., dysponowała silnikiem o mocy 150 KM. Połowę swych wyrobów sprzedawała w Cesarstwie Rosyjskim⁵⁸.

Tak doskonale rozwijającą się działalność gospodarczą firm K. Arkuszewskiego zahamował na kilka lat wybuch pierwszej wojny światowej.

Kolejną kwestią, jaką chciałbym poruszyć jest wyposażenie techniczne i wyższa kadra techniczna w Fabryce Maszyn J. Arkuszewski w Łodzi.

⁵⁵ „Czas. Kalendarz” na rok 1912; *Przemysł fabryczny* rok 1910, nr 6806; *Przemysł i handel...*, 1914, nr 35 005.

⁵⁶ A. Kierek, dz. cyt.; „Czas. Kalendarz” na rok 1914.

⁵⁷ *Przemysł fabryczny*, rok 1911, nr 1101; B. Mikulec, dz. cyt., s. 116.

⁵⁸ *Przemysł i handel...*, 1914, nr 6264; B. Mikulec, dz. cyt., s. 15–16 i s. 83–84.

W przeciwieństwie do bardzo wielu średnich i dużych zakładów funkcjonujących pod koniec XIX w. i w pierwszych latach XX w. na terenie Łodzi, w fabryce Arkuszewskich szybki jej rozwój nie nastąpił w pełni przez wzrost mechanizacji i modernizacji zakładu, lecz w znacznym stopniu na proces ten wpływała zwiększona liczba zatrudnianych tu robotników. Wprawdzie od końca XIX w. instalowano w przedsiębiorstwie coraz więcej różnego rodzaju urządzeń, narzędzi i przyrządów, które obok silnika oraz rodzaju oświetlenia stanowiły o wyposażeniu technicznym każdego zakładu, jednak nie wzrastała tu liczba silników ani ich moc. Będący na wyposażeniu firmy silnik parowy o mocy 6 KM pracował aż do końca jej działalności na terenie Łodzi (tab. 1 i tab. 2). W 1898 r. w fabryce były 3 warsztaty tokarskie, 4 wiertarki, jeden kamień szlifierski, jeden wentylator do paleniska w kuźni, a dziesięć lat później 8 maszyn tokarskich, 7 wiertarek, 1 heblarka, 2 kamienie szlifierskie, 1 wentylator, 8 kowalskich palenisk, 1 szlifierka⁵⁹. Praca w fabryce odbywała się przy lampach naftowych⁶⁰.

Tabela 2

Liczba pracujących mechanizmów, przyrządów i maszyn
w Fabryce Maszyn J. Arkuszewski w Łodzi
w latach 1898–1910

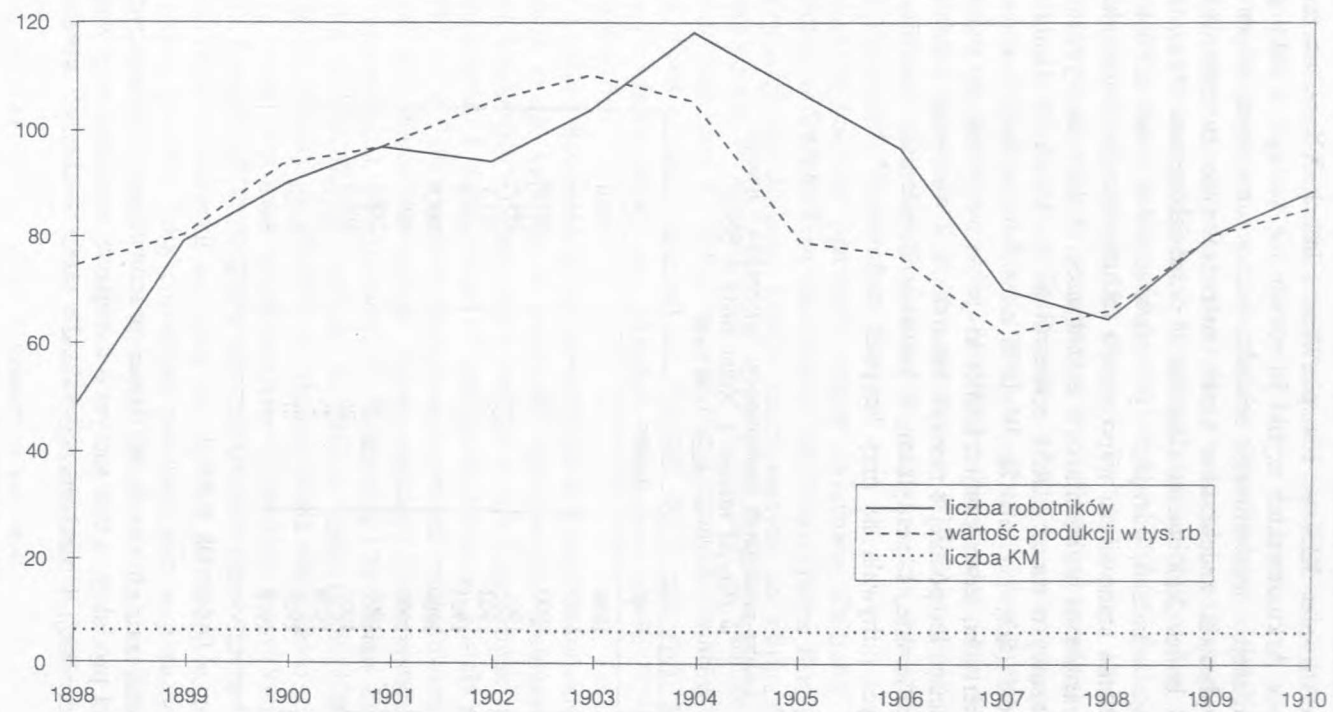
Rok	Liczba maszyn	%
1898	9	100,0
1899	13	144,4
1900	22	244,4
1901	22	244,4
1902	28	311,1
1903	25	277,8
1904	26	288,9
1905	24	266,7
1906	26	288,9
1907	26	288,9
1908	27	300,0
1909	27	300,0
1910	27	300,0

Źródło: jak w tab. 1

O dużej roli zatrudnionych w firmie pracowników wpływających na wzrost wartości produkcji, a tym samym o mniejszym znaczeniu w powyższym procesie modernizacji i mechanizacji zakładu może świadczyć wzrastająca

⁵⁹ APŁ, SIFGP, sygn. 1044, mkf 2246.

⁶⁰ Tamże.

Wykres 1. Rozwój Fabryki Maszyn J. Arkuszewski w latach 1898-1910

Źródło: jak w tab. 1

w różnych okresach wartość produkcji w fabryce, przy zwiększonej liczbie robotników i stałej mocy silników (tab. 1 i wykres 1).

Ze względu na zakres specjalizacji firmy, przede wszystkim w produkcji i montażu urządzeń centralnego ogrzewania, wentylacji, wodociągów oraz kanalizacji, wymagała ona fachowego kierownictwa. Sami właściciele przedsiębiorstwa J. i K. Arkuszewscy posiadali wysokie kwalifikacje, które z pewnością przydały im się w prowadzeniu zakładu branży maszynowej. Jan po ukończeniu szkoły realnej w Piotrkowie został, po kilku latach nauki, absolwentem Instytutu Technologicznego w Petersburgu. Wyjechał za granicę i uzyskał amerykański patent na urządzenie służące do zmiękczenia wody w parowozach⁶¹.

Kazimierz także ukończył Petersburski Instytut Technologiczny (szkołę realną skończył w Warszawie) i to w dodatku z pierwszą lokatą, za którą otrzymał wysoką nagrodę, przeznaczoną później na podróż do Grecji, Turcji i Egiptu. Po ukończeniu szkoły wyższej swoją wiedzę pogłębił wyjeżdżając do Niemiec, gdzie pracował w przedsiębiorstwie przemysłu metalowego⁶². W latach 1898–1910 firmą zazwyczaj bezpośrednio kierowali sami właściciele (głównie J. Arkuszewski), wyłączając trzyletni okres (lata 1903–1905), kiedy to kierownikiem w fabryce był inż. Józef Kobyliński⁶³.

Obaj bracia byli aktywnymi członkami Sekcji Technicznej przy Łódzkim Oddziale Towarzystwa Popierania Rosyjskiego Przemysłu i Handlu. Szczególnie energicznie działał w nim Jan. Już w pierwszych latach istnienia Sekcji Technicznej (powstała ok. 1891 r.) wygłosił trzy wykłady: *Próby manchesterskie z kotłami kornwalijskimi*, *Ogrzewanie centralne systemu braci Körting w Hannoverze* i *Sztuczne ogrzewanie oranżerii*. Wielokrotnie pełnił też w niej funkcje prezesa i był członkiem komitetu pom. zarządu⁶⁴. W 1905 r. na jednym z posiedzeń Sekcji Technicznej Kazimierz wygłosił odczyt pt.: *Wrażenia z podróży do Ameryki Północnej*⁶⁵.

W badaniach dotyczących wyższej kadry technicznej w firmie Arkuszewskich, szczególną uwagę zwraca olbrzymie zatrudnienie inżynierów-technologów, zwłaszcza w szczytowym okresie rozwoju zakładu w 1904 r. (tab. 3). Na początku XX w. w przedsiębiorstwie nie zatrudniano osób z wyższym wykształceniem. W 1903 r. w biurze technicznym J. Arkuszewskiego pracowało 7 inżynierów (oprócz właścicieli), a rok później Arkuszewscy zatrudniali aż 10 inżynierów, w tym w samym biurze technicznym ośmiu: Stanisława Bujno, M. Janczewskiego, pełniącego obowiązki kierownika fabryki w latach

⁶¹ S. Pytlas, *Łódzka...*, s. 227.

⁶² A. Arkuszewski, dz. cyt., s. 1.

⁶³ Por. źródło do tab. 1.

⁶⁴ „Łodzianin. Kalendarz” na rok 1894; „Czas. Kalendarz” na lata 1902–1910; „Goniec Łódzki” 1903, nr 128, 149, 336.

⁶⁵ „Rozwój” 1906, nr 32.

1903–1905 Józefa Kobylińskiego, ponadto Włodzimierza Kułakowskiego, Bernarda Łopińskiego, Merkla, Ostrowskiego i jednego z najdłużej zatrudnionych inżynierów – M. Raczkiewicza. Bezpośrednio w fabryce pracowali w tym czasie inżynierowie Z. Rościszewski i O. Zagrobski⁶⁶.

Tabela 3

Wyższa kadra techniczna w firmie „J. Arkuszewski” i w kilku większych firmach Łodzi w latach 1900–1910

Rok	„J. Arkuszewski”		„L. Geyer”		„J. John”		„I. Poznański”		„K. Scheibler”		Inne		Razem	
	liczba osób	%	liczba osób	%	liczba osób	%	liczba osób	%	liczba osób	%	liczba osób	%	liczba osób	%
1900	2	3,0	1	1,6	3	4,5	3	4,5	1	1,5	57	85,0	67	100,0
1904	12	10,4	3	2,6	5	4,3	6	5,2	3	2,6	86	74,8	115	100,0
1910	3	2,4	4	3,1	5	3,9	3	2,4	1	0,8	111	87,4	127	100,0

Źródło: „Czas. Kalendarze informacyjno-adresowe” z lat 1900–1910, [Łódź] 1899–1909.

Porównując liczbę osób z wyższym wykształceniem technicznym zatrudnionych w przedsiębiorstwie Arkuszewskich i w kilku większych firmach w Łodzi z ogólną liczbą inżynierów pracujących we wszystkich zakładach w Łodzi w 1904 r. można zaobserwować w badanej firmie najwyższy ich procent wśród łódzkich przedsiębiorstw powyższej grupy – aż 10,4%. O wiele niższy, ale również wysoki był ten odsetek w 1900 r. – 3% i w 1910 r. – 2,4% (tab. 3). W roku 1904 wielkie łódzkie firmy: „L. Geyer”, „J. John”, „J. Poznański” i „K. Scheibler” zatrudniały odpowiednio 2,6, 4,3, 5,2 i 2,6% inżynierów (por. tab. 3).

W stosunku do liczby zatrudnionych robotników inżynierowie u Arkuszewskich stanowili w 1900 r. – 2,2, w 1904 r. – 10,3, a w roku 1910 – 3,5%⁶⁷. W Tow. Akc. Fabryk Budowy Transmisji, Maszyn i Odlewnia Żelaza John J. w tych samych przedziałach czasowych wskaźnik ten wynosił odpowiednio 0,6, 1,4, 0,75% inżynierów, a w Tow. Akc. Zakładów Bawelnianych K. Scheiblera zaledwie 0,01, 0,04 i 0,01%⁶⁸.

Tak duża liczba osób z wyższym wykształceniem zatrudnionych w firmie „J. Arkuszewski” (głównie w biurze technicznym) wynikała z zapotrzebowania

⁶⁶ „Czas. Kalendarz” na rok 1903 i 1904.

⁶⁷ Obliczenia własne (por. źródło do tab. 1 i przyp. 26).

⁶⁸ Obliczenia własne (APŁ, SIFGP, sygn. 273, mkf 1470 i 1062, mkf 2261; W. Puś, S. Pytlas, *Dzieje Łódzkich Zakładów Przemysłu Bawelnianego im. Obrońców Pokoju „Uniontex” (d. Zjednoczonych Zakładów K. Scheiblera i L. Grohmana) w latach 1827–1977*, Łódź 1979, tab. 18, s. 121.

na fachowców przy pracach konstrukcyjnych związanych z projektowaniem różnego rodzaju urządzeń, w których specjalizowało się to przedsiębiorstwo, oraz podczas kierowania bardziej skomplikowanymi pracami instalacyjnymi w większych budynkach. Równie ważnym czynnikiem było prawdopodobnie pochodzenie narodowościowe pracujących tu inżynierów, wszyscy to Polacy. Arkuszewscy, znani w tym czasie ze swej działalności w Narodowej Demokracji (głoszącej hasła „unarodowienia” przemysłu), zatrudniając ich mogli pomagać polskiej, tworzącej się inteligencji technicznej w znalezieniu dobrej pracy i uzyskaniu odpowiedniej praktyki niezbędnej w dalszej, niekiedy – jak w przypadku T. Laśkiewicza – całkowicie samodzielnej działalności gospodarczej.

T. Laśkiewicz przed przystąpieniem do spółki z Emilem Plage w Lublinie w 1900 r. (nazwa firmy: Zakłady Mechaniczne E. Plage i T. Laśkiewicz”), której współwłaścicielem po śmierci E. Plage w 1909 r. został K. Arkuszewski, po ukończeniu (w 1894 r.) wyższych studiów technicznych w Instytucie Technologicznym w Petersburgu przez kilka miesięcy był pracownikiem fabryki „Lilpop i Ska” w Warszawie, później zaś pracował w Odessie, w charakterze przedstawiciela Biura Technicznego „J. Arkuszewski” z Łodzi⁶⁹.

Przedstawicielami przedsiębiorstwa nie byli wyłącznie inżynierowie, np. w 1911 r. reprezentantem firmy w Kijowie został technik Kazimierz Domański⁷⁰. Około 1893 r. funkcję kierownika handlowego w biurze technicznym J. Arkuszewskiego sprawował literat Artur Gliszczyński (1869–1910), pierwszy piewca Łodzi fabrycznej. Gliszczyński był absolwentem Szkoły Handlowej Kronenberga. Pochodził ze szlacheckiej rodziny. W Łodzi mieszkał w latach 1889–1901⁷¹.

Sprzyjające warunki do rozwoju przemysłu, jakie zaistniały w Łodzi w drugiej połowie XIX i na początku XX w. nie zostały w pełni wykorzystane przez formującą się w tym okresie burżuazję polską. Polacy napotykali silną konkurencję bardziej przedsiębiorczych i aktywnych żywiółów niemieckiego i żydowskiego, które dysponowały większą siłą fachową, umiejętnościami i wyjątkowo istotnymi w rozwoju przemysłu kapitałami.

Bracia stryjeczni Jan i Kazimierz Arkuszewscy należeli do nielicznych przemysłowców polskich, którym się powiodło. Rozpoczynając swoją działalność gospodarczą, początkowo na terenie samej Łodzi, dysponowali bardzo dobrym przygotowaniem fachowym (obaj ukończyli Instytut Technologiczny w Petersburgu) i kapitałem pochodzącym z rodzinnego domu oraz z pracy w Niemczech.

⁶⁹ A. Kierek, dz. cyt.; B. Mikulec, dz. cyt., s. 115.

⁷⁰ APŁ, AN Trojanowskiego, nr rp. 706/1911 r.

⁷¹ A. Gliszczyński w 1889 r. był urzędnikiem kolei fabryczno-łódzkiej (J. Tynecki, *Życie literackie*, [w:] *Łódź. Dzieje...*, s. 540–541.

Po kilkunastu latach prowadzenia firmy Arkuszewscy znaleźli się w grupie dużych przemysłowców (101–200 pracowników), największych wśród polskiej burżuazji przemysłowej na terenie Łodzi do pierwszej wojny światowej. K. Arkuszewski stając się równocześnie współwłaścicielem Zakładów Mechanicznych E. Plage i T. Laśkiewicz w Lublinie awansował nawet do grupy burżuazji zatrudniającej 201–500 robotników.

Urządzenia wytwarzane przez fabrykę maszyn Arkuszewskich cieszyły się dużym uznaniem, tym samym przedsiębiorstwo to zdobyło znaczną popularność w Królestwie Polskim. Było pierwszą w Łodzi i jedną z pierwszych w Królestwie Polskim i Cesarstwie Rosyjskim wytwórni instalacji centralnego ogrzewania. Obok poważnej, jak na polskich przemysłowców, liczby zatrudnionych robotników, w szczytowym okresie rozwoju firmy jej właściciele zapewniali pracę największej liczbie polskich inżynierów, umożliwiając im przez to otrzymanie odpowiedniej dla ich wykształcenia pracy i zdobywanie doświadczenia. Swojej aktywności gospodarczej Arkuszewcy (zwłaszcza Kazimierz) nie ograniczali tylko do inwestowania w przemysł metalowo-maszynowy, ale uzyskane kapitały lokowali z czasem również m. in. w przemyśle spożywczym.

Przeniesienie firmy Arkuszewskich do Lublina wpłynęło na powolne wycofanie się ich z Łodzi. J. Arkuszewski ostatecznie zaprzestał działalności w przemyśle maszynowym. Dla K. Arkuszewskiego inwestycje na terenie Łodzi stały się wstępem do jeszcze aktywniejszej działalności gospodarczej w Królestwie Polskim.

Dariusz Klemantowicz

JAN AND KAZIMIERZ ARKUSZEWSKI
AS EXEMPLARY POLISH ENTREPRENEURS OF ŁÓDŹ
AND THE KINGDOM OF POLAND BEFORE 1914
AND THEIR ECONOMIC ACTIVITY

Favourable conditions for development of industry in Łódź during the second half of the XIXth century and at the beginning of the XXth century were not used profitably by Polish bourgeois which was created then. Polish enterprise met a strong competition from more active and professional Germans and Jews, who operated a large amount of capital.

Cousins Jan and Kazimierz Arkuszewski were among few Polish entrepreneurs who achieved a real success. They were well educated (they both graduated from the Institute of Technology in Petersburg) and family capital enabled them to start their business activity – at first placed only in Łódź. After several years they were among middle class entrepreneurs, but also among the richest Polish manufacturers of Łódź. K. Arkuszewski who became

a co-owner of the Mechanical Plant „E. Plage and T. Laškiewicz” entered even the upper class business (employed 201–500 workers).

Machines produced by Arkuszewskis' factory became well known for their quality and the plant won great popularity in the Kingdom of Poland. It was first Łódź plant which produced central heating equipment and among first such plants in Poland.

Arkuszewskis were involved not only in metal and machine industry, but also in other branches, for example in food industry.